

15-NOYABR, 2025-YIL

DIZARTRIYA NUTQ NUQSONI BO‘LGAN BOLALARDA FONEMATIK IDROKINI RIVOJLANTIRISH

O‘MPU 202-kurs talabasi

Erkinova Mashhura Erkin qizi

Logopediya kafedrasi o‘qituvchisi

Xusniddinova Barno Xodjiakbarovna

Hozirgi vaqtda dizartriya bilan kasallangan bolalarda nutqning talaffuz tomonlarini chet el va mahalliy adabiyotda o‘rganish masalalari etarlicha batafsil ko‘rib chiqilgan. E. N. Vinarskaya, L. V. Lopatina, E. M. Mastyukova va boshqalar kabi ko‘plab mahalliy olimlar ushbu muammoni ilmiy ishlab chiqish bilan shug‘ullanishdi. Ammo muammoning batafsil tavsifiga qaramay, bu masala dolzarb bo‘lib qolmoqda, chunki dizartri bilan og‘rigan bolalar guruhi boshqa nutq buzilishlari bilan taqqoslaganda eng kattadir.

E.F.Arkipovaning ta’kidlashicha, maktabgacha yoshdagi bolalar orasida dizartriyaning tarqalishi 3 dan 6% gacha, nutqida nuqsoni bo‘lgan maktabgacha yoshdagi bolalar orasida esa 40-60% gacha, shuning uchun tanlangan mavzuni dolzarb deb hisoblash mumkin. OV Pravdina dizartriya tushunchasini quyidagi talqin qiladi - bu nutq apparati yetarlicha innervatsiyasi tufayli nutqning talaffuz tomonini buzish [35]. E.F.Arkipova, L.V.Lopatina, E.M.Mastyukovaning ta’kidlashicha, engil psevdobulbar dizartriya nutqning fonetik tomonida eng ko‘p uchraydigan nuqson bo‘lib, uning etakchi buzilishlari umuman butun vosita mahoratining buzilishi hisoblanadi. Harakat sohasi nutqni rivojlantirish uchun muhimdir, chunki tovush talaffuzi bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan artikulyatsiya organlarining innervatsiyasi zarar ko‘radi. Bu, o‘z navbatida, tovush talaffuzining birlamchi buzilishiga olib keladi. Ushbu buzilishlar doimiy va ularni tuzatish qiyin.

Nutq hayotimizning muhim tarkibiy qismlaridan biridir. Uning yordamida biz ma’lumotni etarli darajada qabul qilishimiz, saqlashimiz, qayta ishlashimiz va uzatishimiz mumkin. Nutqning muhim jihatlaridan biri bu uning fonetik-fonemik tomonidir. A. N. Gvozdev, N. I. Jinkin, D. B. Elkonin, V. I. Beltyukov, E. M. Mastyukova, E. F. Arkipova kabi taniqli mualliflar nutqning ushbu muhim tarkibiy qismini shakllantirishning 4-masalalari bilan shug‘ullanishgan. Katta miqdordagi tadqiqotlar fonetik-fonemik nutqning kam rivojlanganligi va uni tuzatishning turli usullariga bag‘ishlangan. Bu bolalarda ushbu buzuqlikning tez-tez uchrab turishi bilan bog‘liq. (T. B. Filicheva, G. V. Chirkina).

Fonematik idrokini rivojlantirish bolalar bilan olib boriladigan korreksion ishning asosiy vazifasi hisoblanadi. Fonematik idrokni rivojlantirish ishlari tovush analizini shakllantirish bilan o‘zaro bog‘liq xolda olib boriladi. Fonematik idrokni rivojlantirish ishlarida quyidagi mashqlardan foydalaniladi: nutqiy bo‘lmagan tovushlarni ajratish; tovushlar qatoridan ma’lum tovushlarni ajratish (akustik va artikulyatsion belgilari o‘zaro yaqin bo‘ladi); so‘z tarkibidan ma’lum tovushni ajratish (tovush tarkibi jixatidan yaqin va uzoq bo‘lgan tovushlar); berilgan tovushga so‘z o‘ylab topish; bitta tovush bilan farq qiluvchi bo‘g‘inlar qatorini qaytarish; berilgan ma’lum tovushga rasm tanlash; nutqta to‘g‘ri

talaffuz qilinadigan so‘zlardan o‘zlashtirilgan tovushlarni mustaxkamlash; so‘z tarkibidagi aloxida tovushlarni eshita bilish.

Ta’limiy mashg‘ulotlarni o‘yin ko‘rinishida o‘tkazish tavsiya etiladi. Xar bir o‘yin boshqa vazifalarni ya’ni; so‘zlar, gaplar va mustaqil nutqda tovushlarini to‘g‘ri talaffuzini mustahkamlashni ko‘zlagan xolda o‘tkaziladi. O‘yinlar nutqda tovushlarni mustaxkamlash va aniqlash, fonematik idrokni rivojlantirishga xizmat qiladi. Mashg‘ulot davomida “Topchi nimani ovozi”, “Ovoz qayerdan kelyapti”, “So‘zdagi tovushni top”, “Kim ko‘proq so‘z topadi”, “Rasmlarni eslab qol” kabi o‘yinlardan foydalanish tavsiya etiladi. Aniq kinestetik va eshitish sezgilariga tayangan holda olib borilgan tovush analizi va sinteziga oid mashqlar o‘z navbatida nutq tovushlarini o‘zlashtirishga, o‘z talaffuzi ustida mustaqil nazorat ko‘nikmalarini tarbiyalashga, disgrafiya va disleksiyani oldini olishga yordam beradi.

Korreksion ta’limning so‘nggi davrining maqsadi nutqiy muloqot sharoitida fonematik idrok va to‘g‘ri tovush talaffuzi ko‘nikmalarini mustahkamlashdir. Korreksion ta’limning uchunchi davrida bolalarda tovush analizi malakalarini shakllantirishga oid korreksion ishlar davom ettiriladi. Bunda ish xarakatning quyidagi algoritmidan foydalaniladi: so‘zdagi tovushlarni baland ovozda takrorlab, to‘g‘ri talaffuz qilish, so‘zdagi har bir tovushni eshitish va uni qo‘shni tovushdan ajrata bilish, so‘zdagi tovushlarni navbat bilan aytish. Logopedik mashg‘ulotlarda aloxida operatsiyalarni bajarish bilan birga nutqiy materialning analiz va sintezi bilan bog‘liq xamma aqliy ish xarakatlar tizimi qayta ishlanadi.

Korreksion ta’limning muhim vazifalaridan biri oppozitsion va to‘g‘ri talaffuziga erishilgan tovushlar differentsiatsiyasiga oid mashg‘ulotlar xisoblanadi. Ushbu mashg‘ulotlarda artikulyatsion va akustik belgilari jixatidan o‘xshash tovushlar differentsiatsiyasiga oid turli usullar qo‘llaniladi. Mashg‘ulotlarda bolalar diqqati, xotira, tafakkur operatsiyalari (analiz, sintez, solishtirish, umumlashtirish), nazorat va o‘zo‘zini nazorat qilish, mustaqillikni rivojlantiruvchi ishlar olib boriladi.

Nutqida nuqsoni bo‘lgan bolalarning fonematik idrokini rivojlantirish bo‘yicha korreksion pedagogik ish mazmuni bolani juda yoshligidan boshlab narsalarni tanishga, atrofdagilarning ovozini eshitishga o‘rgatib borish kerak. Fonematik idrok – nutq tovushlarini eshitish orqali idrok qilish qobiliyatidir. Fonematik idrokni rivojlantirish maqsadida maxsus logopedik o‘yin va mashqlardan foydalaniladi. Bu o‘yinlar xilma-xildir. Nutqning fonematik idrok tomonidagi kamchiliklarni bartaraf etish tizimi quyidagilarni o‘z ichiga oladi: tovush artikulyatsiyasini aniqlash, bo‘g‘in va so‘zlarda tovushlarni ajratish; berilgan tovushning so‘zdagi o‘rnini topish (so‘z boshida, o‘rtasida, oxirida); eshitish orqali nutq tezligini ajrata olish malakasini rivojlantirish; tovush kuchini eshitish orqali ajrata olish ko‘nikmasini rivojlantirish; tovushni to‘g‘ri artikulyatsiyasini tasvirlash; eshitish orqali ovoz tonini aniqlay olish malakasini rivojlantirish va boshqalar.

Bolalarning nutqiy tovushlarni farqlash qobiliyatini rivojlantirish masalasi qabul qilinadigan materialni asta-sekinlik bilan murakkablashtirishni mashg‘ulotlarda tovushlarni farqlab qabul qila oladigan hajmda kengaytirishni talab qiladi. Har bir mashg‘ulotlarda beriladigan nutqiy material hajmi oshirib boriladi. Ishda tahliliysintetik (umumlashtiruvchi) usullar qo‘llaniladi. Nutqni eshitib qabul qilishni o‘qitishda bolalarning eshitish

15-Noyabr, 2025-yil

imkoniyatiga, nutqiy rivojlanish va boshqa alohida o‘ziga xos hususiyatlariga bog‘liq xolda olib boriladi. Nutqiy eshitishni rivojlantirish bo‘yicha ishlar samaradorligi birinchi navbatda o‘qitishning nutqni eshitib qabul qilishni o‘rgatish masalasiga javob bera oladigan asoslangan talablariga, ishni rejalashtirilishiga, tashkillashtirilishiga va mazmuniga bog‘liq.

Dizartriya bilan og‘rigan bolalarda fonematik idrokning rivojlanishi murakkab, ko‘p bosqichli jarayon bo‘lib, u markaziy nerv tizimi faoliyati, artikulyatsion motorika, fonatsiya va eshituv analizatorlari bilan chambarchas bog‘liq. Fonematik jarayonlarni rivojlantirishda multisensor, o‘yinli, bosqichma-bosqich yondashuv, artikulyatsion gimnastika va differensial mashqlar muhim ahamiyatga ega. Taklif etilgan metodikalar logopedik amaliyotda dizatrik bolalar nutqini korreksiya qilish samaradorligini oshiradi, fonetik-fonematik tizimni shakllantiradi va kelajakda o‘qish-yozuv malakalarining to‘g‘ri rivojlanishiga asos yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Абелева И.Ю. Речь о речи: коммуникативная система человека. М.: 2004.
2. Ауурова М.Үу. Logopediya. Faylasuflar milliy jamiyati. – T.: 2017.
3. Логопедия / Под ред. Волкова Л.С -М.: Просвещение, 1993.
4. Методы обследования речи детей: Пособие по диагностике речевых нарушений / Под общ. ред. Г.В. Чиркиной. - М.: 2003.
5. Филичёва Т.Б. Особенности формирования речи детей дошкольного возраста. – М.: 2000